

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**THE PROBLEM OF LANGUAGE AND THOUGHT. COGNITIVE POETICS****Iroda Artikmashrabovna Ibragimova***Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences**Tashkent, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: language, thought, conceptual thinking, national thinking, culture, concept.

Received: 21.09.25**Accepted:** 22.09.25**Published:** 23.09.25

Abstract: This article examines the relationship between language and thought, focusing on the concept of conceptual thinking. Language is viewed as both a primary means of expression and a formative factor in shaping thought. Using examples from Uzbek literary heritage, the study highlights the harmony between language and national thinking. The findings demonstrate that language plays a vital role in human intellectual development.

TIL VA TAFAKKUR MASALASI. KOGNITIV POETIKA**Iroda Artikmashrabovna Ibragimova***Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**Toshkent, O'zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so'zlar: til, tafakkur, konseptual tafakkur, milliy tafakkur, madaniyat, konsept.

Annotatsiya: Mazkur maqolada til va tafakkur masalasi hamda konseptual tafakkur tushunchasi tahlil qilinadi. Til tafakkurning asosiy ifoda vositasi va uni shakllantiruvchi omil sifatida qaralib, o'zbek adabiy merosi namunalari orqali til va milliy tafakkur uyg'unligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari tilning tafakkur bilan uzviy bog'liq bo'lib, insonning intellektual rivojida muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ. КОГНИТИВНАЯ ПОЭТИКА**Ирода Артикмаширабовна Ибрагимова***Доктор философии (PhD) по филологическим наукам**Ташкент, Узбекистан***О СТАТЬЕ**

Ключевые слова: язык, мышление, концептуальное мышление, национальное мышление, культура, концепт.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы языка и мышления, а также понятие концептуального мышления. Язык анализируется как основной инструмент выражения и формирования мышления. На примерах узбекского литературного наследия раскрывается взаимосвязь языка и национального мышления. Результаты исследования показывают, что язык играет ключевую роль в интеллектуальном развитии человека.

Kirish. Til va tafakkur masalasi insoniyat tafakkuri tarixidagi eng dolzarb va murakkab masalalardan biri bo'lib, u qadimdan olimlar, faylasuflar va adabiyot namoyandalarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Til va tafakkur bir-biridan ajralmas, dialektik birlikda mavjud bo'lgan ikki muhim hodisadir. Inson tafakkuri til orqali namoyon bo'ladi, til esa tafakkurning tashqi shakli bo'lib xizmat qiladi. Bu ikki hodisani birgalikda o'rganmasdan, insonning aqliy faoliyati va ma'naviy olamini to'liq anglash mumkin emas. Shu bois, ushbu masala nafaqat tilshunoslikning, balki falsafa, psixologiya va adabiyotshunoslikning ham asosiy nazariy yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Til va tafakkur haqidagi qarashlar qadimgi Sharq falsafasida ham chuqur ildizlarga ega. Xususan, buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy "Ilmlar tasnifi" asarida tilni inson bilimini ifodalash va uni kengaytiruvchi vosita sifatida talqin qilgan. Uning nazariyasiga ko'ra, tafakkur til orqali tashqi shaklga ega bo'lib, jamiyat a'zolari o'rtasida bilim va tajribani uzatishga xizmat qiladi. Abu Ali ibn Sino esa "Kitob ash-Shifo" asarida tafakkur jarayonlarini tahlil qilib, tilning tafakkurni rivojlantirishdagi rolini yoritgan. U til va tafakkur bir-birini boyituvchi va mustahkamlovchi ikki jarayon ekanligini ilmiy asoslab bergan. O'zbek tilshunosligi tarixida ham bu masalaga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tilning inson tafakkuri va madaniyatini aks ettirishdagi o'rni haqida muhim ilmiy manba hisoblanadi.

O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarida til va tafakkur uyg'unligi beqiyos darajada namoyon bo'ladi. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida tilning nafaqat ifodaviy, balki tafakkuriy kuchi ham yuksak darajada baholangan. Navoiy o'zbek tilining boy imkoniyatlarini ko'rsatib, milliy tafakkurni shakllantirishda tilning ahamiyatini ilmiy va badiiy jihatdan asoslab bergan. Navoiy til orqali xalqning ruhiyati, orzu-umidlari va ma'naviy olami namoyon bo'lishini ta'kidlagan. Shu nuqtayi nazardan, tilning milliy tafakkur bilan chambarchas bog'liqligi milliy adabiyotimizda doimiy ravishda ilgari surilgan.

Til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy jihatdan o'rganishda zamonaviy o'zbek tilshunoslari ham qator tadqiqotlar olib borganlar. Akademik Abdulla Qodiriy, professorlar

Mahmudxo'ja Behbudiy, G'afur G'ulom, Ozod Sharafiddinov va boshqa olimlarning asarlarida tilning milliy tafakkurdagi o'rni chuqur tahlil etilgan. Jumladan, Abdulla Qodiriy o'zining badiiy asarlarida til vositasida milliy tafakkur, xalqning dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini yuksak badiiy darajada ifodalagan. Bu holat tilning nafaqat muloqot vositasi, balki xalq tafakkurining shakllanishida asosiy omil ekanligini ko'rsatadi.

Konseptual tafakkur tushunchasi til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Konseptual tafakkur insonning dunyoni anglash, tasniflash va bilimlarni tizimlashtirish qobiliyatini bildiradi. Konseptlar – bu inson ongidagi muayyan tushuncha, hodisa yoki voqelikning umumlashtirilgan bilim shaklidir. Har bir xalqning tilida o'sha xalqning madaniyati, tarixi va ma'naviy olamini aks ettiruvchi konseptlar mavjud bo'ladi. Masalan, “ona yurt”, “or-nomus”, “mehmondo'stlik” kabi konseptlar o'zbek xalqining milliy tafakkurida chuqur ildiz otgan bo'lib, ularning mazmuni boshqa tillardagi o'xshash tushunchalardan sezilarli darajada farqlanadi. Demak, konseptual tafakkur milliy xususiyatga ega bo'lib, u til vositasida shakllanadi va rivojlanadi.

Til konseptual tafakkurning shakllanishida uch asosiy funksiyani bajaradi:

birinchidan, bilimlarni kodlash, ya'ni insonning tashqi dunyo haqidagi bilimlari til birliklari orqali ifodalanadi; ikkinchidan, bilimlarni uzatish, til muloqot jarayonida bilimlarni bir avloddan ikkinchi avlodga yetkazish imkonini beradi;

uchinchidan, tafakkurni shakllantirish, tilning grammatik va semantik tizimi inson tafakkurining rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Konseptual tafakkur jarayonida til birliklari o'zaro tizimli munosabatlarda bo'lib, inson ongidagi bilimlar majmuasini tashkil etadi. Shu boisdan, tilni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi. Agar til bo'lmaganida, inson tafakkurining rivojlanishi ham imkonsiz bo'lardi. Shu ma'noda, til tafakkurning tashqi shakli emas, balki uning ichki strukturasini ham belgilovchi kuchli omildir.

Milliy adabiyotimizda konseptual tafakkurning badiiy ifodasi yorqin namoyon bo'lgan. Masalan, Usmon Azimning she'riy asarlarida “vatan”, “sevgi”, “orzu” kabi konseptlar chuqur badiiy ifoda topgan. Bu konseptlar o'zbek xalqining tarixiy va madaniy xotirasini aks ettirib, milliy tafakkurning rivojlanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida til orqali xalqning ijtimoiy tafakkuri, urf-odatlar va an'analari badiiy jihatdan mukammal tasvirlangan.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va falsafasida konseptual tafakkur masalasiga yondashuv yanada chuqurlashib bormoqda. Jumladan, professor Sh. Rahmatullayev, A. Madrahimov, B. Qosimov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida tilning kognitiv funksiyalari, konseptual tizimlarning milliy xususiyatlari hamda til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalalari keng yoritilgan. Bu tadqiqotlar nafaqat nazariy ahamiyatga, balki amaliy qimmatga ham ega bo'lib,

ularni ta'lim tizimida, milliy o'quv dasturlarini ishlab chiqishda va tilni rivojlantirish siyosatida qo'llash mumkin.

Kognitiv poetika g'arb olimlari tomonidan ham, rus tilshunoslari tomonidan ham alohida tarmoq sifatida e'tirof etiladi. AQSh va Yevropa olimlari tomonidan "kognitiv poetika" atamasi asarlarni o'qish va ularni idrok etish masalasi bilan bog'lanadi. "Kognitiv poetika" atamasi 1970-yillarda Reuven Tsur tomonidan fanga kiritilgan.

Kognitiv poetikaga oid tadqiqotlar olib borgan yirik tilshunoslardan biri P.Stokvel ta'rificha, "kognitiv poetika adabiyotni o'qishdir". Bu sodda va lo'nda ta'rifda kognitiv poetikaning adabiyot, tilshunoslik va kognitologiya bilan bog'liq ekanligi namoyon bo'ladi. Shuningdek, kognitiv fanni adabiy ilm-fanga kognitiv poetika shaklida qo'llash o'tmishda faqat noaniq yoki impressionistik nuqtayi nazardan berilgan badiiy o'qishning ko'plab xususiyatlarini hisobga olish imkoniyatini beradi.

Kognitiv poetika bo'yicha amalga oshirilgan dastlabki tadqiqotlarda bu fan yo'nalishi kognitologiya va adabiyot uyg'unlashuvi deb talqin qilinga. Keyinchalik esa ushbu fan tarmog'ining tilshunoslik bilimlarisiz mavjud bo'lmasligi e'tirof etilgan: "Badiiy asarlarning kognitiv tahlili kognitiv fanlarda rivojlanayotgan bilimlarni inson ijodi va badiiy zavqini tushunishga singdirish asnosida yangi tadqiqotlar uchun asos bo'ladi. Ushbu yondashuv so'zlarning joylashishi, shuningdek, vizual va tinglash qoliplari semantik bilimlarni uzatish va inson idrokini o'zgartirish orqali bir vaqtning o'zida inson ongini qanday faollashtirishi mumkinligini aniqlashga harakat qiladi". Har qanday badiiy asarning lisoniy vositalar yordamida ifodalanishini inobatga olsak, uning tushunilishi va idrok etilishida matnda qo'llangan so'zlar, lingvistik ifodalar muhim o'rin tutishi namoyon bo'ladi.

Ko'rinadiki, AQSh va Yevropa tilshunosligida matnni kognitiv poetik jihatdan tadqiq qilishda asosiy e'tibor uning qanday tushunilishi masalalasiga qaratiladi. Rus tilshunosligida esa, aksincha, poetik asarni yaratishda muallif nimalarni ko'zda tutgani, qanday fikrlarga tayangani, umuman, qay yo'sinda tafakkur qilgani, muallifning individual kognitiv xususiyatlari keng o'rganiladi: O'qish jarayonini o'rganish va o'quvchilarning talqinlarini tahlil qilishga qaratilgan xorijiy kognitiv poetikadan farqli o'laroq, rus tadqiqotlari, asosan, muallifga qaratilgan. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan ko'plab ilmiy ishlarning maqsadi individual muallif konseptlarini qayta qurishdir.

Rus tilshunosligida ham "kognitiv poetika" alohida tarmoqlardan biri ekani qayd etiladi: "Fan nomidan ko'rinib turibdiki, kognitiv poetika gibrid xususiyatga ega. J.Fokonye va M.Tyornerning konseptual integratsiya nazariyasining terminologik tizimidan foydalangan holda, kognitiv poetikani ikkita "kirish fazosi" asosida shakllangan "intergate" (blend – aralashma) sifatida tavsiflash mumkin, ulardan birinchisi filologiya, ikkinchisi esa kognitiv fanlardan biri,

ko‘pincha kognitiv tilshunoslikdir”. Demak, kognitiv poetika kognitologiya, tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalari bir nuqtada jamlangan yo‘nalish bo‘lib, adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq qilinadi. adabiyotshunoslar muallif kognitiv olamining badiiy asarlarda aks etishi xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullansalar, tilshunoslar ana shu aks etishda qo‘llaniluvchi lisoniy va uslubiy vositalarning xususiyatlarini tahlil qiladilar. Shunga ko‘ra, kognitiv poetikani tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishda poetik tafakkurning lisoniy reprezentatsiyalashuvi masalasi ustuvor sanaladi.

AQSh va Yevropa kognitiv poetikachilaridan farqli holda, rus olimlari kognitiv poetikaning asosida tilshunoslikka oid bilimlar yotishini alohida ta’kidlaydilar:

Kognitiv poetika ma’lum bir asarni boshqa kognitiv ong – o‘quvchi tomonidan idrok etilishi va talqin qilinishiga sabab bo‘luvchi mental hodisalarni o‘rganadi.

Kognitiv poetikada, birinchi navbatda, matnning shakllanishi va talqini asosidagi kognitiv strategiya va jarayonlar, poetik matn tilida ifodalangan mental tuzilmalarga e’tibor beriladi. Kognitiv poetikada poetik matnga individual ijodiy tafakkurning konseptual tuzilmalari lingvistik reprezentatsiyasi sifatida qaraladi

Xulosa qilib aytganda, til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik insonning kognitiv faoliyatini tushunishda markaziy o‘rin tutadi. Til nafaqat tafakkurning tashqi ifodasi, balki uni shakllantiruvchi va boyituvchi faol tizimdir. Konseptual tafakkur jarayonida til orqali insonning dunyo haqidagi bilimlari tizimlashtiriladi, ularning madaniy va milliy xususiyatlari namoyon bo‘ladi. O‘zbek tili va adabiyotida bu jarayonning yorqin misollarini ko‘plab uchratish mumkin bo‘lib, ular til va tafakkurning uzviy bog‘liqligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Shu sababli, til va tafakkur masalasini chuqur o‘rganish milliy ma’naviyatni rivojlantirish, jamiyatning intellektual salohiyatini yuksaltirish va global ilmiy hamkorlikni mustahkamlashda beqiyos ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Forobiy A. N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1993. – 240 bet.
2. Ibn Sino A. Kitob ash-Shifo. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1980. – 368 bet.
3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005. – 544 bet.
4. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. – 256 bet.
5. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2019. – 432 bet.
6. Rahmatullayev Sh. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2008. – 320 bet.